

◎ A MAGYAR NYELV SZÓKÉSZLETÉNEK ALAKULÁSA

„A magyar nyelv szavai pontosak, érzékletesek; belső és jelképes értelmükre érdemes mindig odafigyelni.”

(Márai Sándor)

A szókészlet rétegei: ősi örökség, belső keletkezésű elemek, jövevényszók, nemzetközi műveltségyszók, idegen szavak

Állandóság és változás a szókészletben

A nyelv szókészlete követi a társadalommal mozgó nyelv változásait, a gondolkodás differenciálódásával egyenes arányban nőtt és nő a szókészlet nagysága.

Az időben változó nyelvnek legmozgékonyabb összetevője a szókészlet. A szókészlet változása kétirányú lehet:

- szűkülés – elavuló, kipusztuló szavak: *isa, heon, jonh, dézsma, bakó, kopja*,
- bővülés – újonnan bekerült szavak: *műhold, internet, betűreklám*.

A magyar nyelv szókészlete mintegy 800 000-1 000 000 szóra tehető. A mai magyar élő beszédben és írásban használt köznyelv alapszavainak száma 15 és 20 ezer között van.

Egy átlagos műveltségű egyén 10 000 szót használ, míg a műveltebbek szókincsének nagysága az 50 000-et is eléri. Arany János 23 000 szót használt, a Petőfi-szótárban mintegy 30 000 elem van.

Az egyén által használt szavak száma (az aktív szókincs) az általa ismert szavakénál (a passzív szókincsnél) természetesen kisebb.

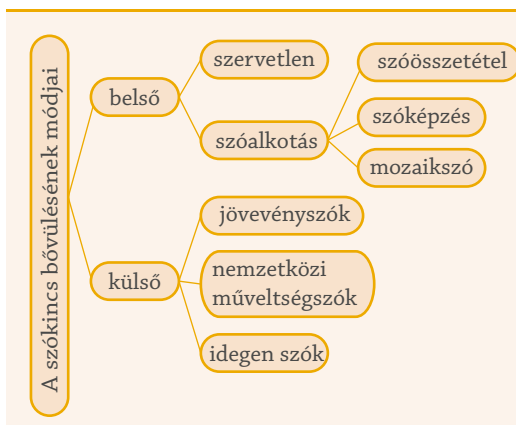
A szókincs változásának okai, a szókészlet rétegei

A szókincs változásának okai:

- társadalmi
- gazdasági
- gondolkodásbeli
- művelődésbeli változások.

A nyelvtörténet négy jelentős réteget különít el:

- **ősi alapnyelvi réteg, ősi szavak** (kb. 1000 finnugor eredetű szó),
- belső keletkezésű szavak,
- jövevényszavak,
- idegen szavak, illetve a nemzetközi műveltségyszók.

Belső keletkezésű szavak

Szóteremtés: egy új, addig nem volt hangsor válik szóvá. (Indulatszók, hangutánzó, illetve hangulatfestő szavak: *au*, *andalog*, *szöszmötöl*, *gágog*).

A szóalkotás lehetőségei

■ Leggyakoribb szóalkotási módok:

■ **szóképzés**: képző megváltoztatja a szó jelentését, gyakran a szófaját is (szófajtartó és szófajváltó képzők). A képző típusa lehet:

igéből igét képzők (*lök+dös*, *ír+hat*)

igéből névszót képzők (*ír+ás*, *idéz+et*)

névszóból névszót képzők (*kert+ész*, *szem+ű*)

névszóból igét képzők (*kék+ül*, *dob+ol*)

■ **szóösszetétel** (*szív+kamra* → *szívkamra*; *lát+cső* → *látcső*). Lásd táblázat!

■ **mozaikszó** (betűszó *ENSZ*, *áfa*; szóösszevonás *Műpa*; kimondott írásbeli rövidítések *kb.*)

■ Ritkább szóalkotási módok:

■ szóelvonás: *kapál* → *kapa*; *nagymosás* → *nagymos*

■ rövidülés: *laboratórium* → *labor*

■ szóvegyülés: *csokor+bokréta* → *csokréta*; *csupa+kopasz* → *csupasz*

■ szóösszerántás: *csatorna+alagút* → *csalagút*

■ jelentéstapadás: *debreceni* (*kolbász*); *szarvas* (*állat*)

■ jelentésmegoszlás: *csekély* – *sekély*

■ népetimológia: *nyugdíj* → *nyögdíj*

A szóösszetétel fajtái

Szóösszetételek		
Szerves		Szervetlen
Alárendelő	Mellérendelő	
alanyos (<i>madárlátta</i>)	valódi mellérendelő (<i>él-hal</i> ; <i>búbánat</i>)	<i>Miatyánk</i> , <i>csakhogy</i> , <i>ábécé</i>
tárgyas (<i>egyetért</i> ; <i>tűzoltó</i>)	szóismétlés (<i>már-már</i> ; <i>nono</i>)	
határozós (<i>szemrevaló</i> ; <i>gyorsíró</i>)	ikerszó (<i>irul-pirul</i> ; <i>csigabiga</i>)	
jelzős (<i>tejfölösszájú</i> ; <i>öttusa</i>)		
jelentéstömörítő (<i>rakpart</i>)		

Az összetett szavak helyesírása

Az **alárendelő** szóösszetétel esetén gyakran keletkeznek hosszú szóalakok, amelyeket bizonyos esetekben kötőjellel tagolunk. Ennek legfontosabb szabályai az alábbiak:

- Kéttagú összetett szavak: szótagszámtól függetlenül egybeírjuk: *teljesítménynövekedés, autonómiakoncepció*.
- Többszörös összetételeknél a szótagszámlálási szabály érvényesül: *nyugdíjbiztosítás, ivóvízellátás*.
- Hat szótag felett kötőjellel tagoljuk: *anyagcsere-vizsgálat, munkaerő-nyilvántartás*.

A **mellérendelő** szóösszetételeket akkor írjuk kötőjellel, ha az első tag toldalékolható (*nőttön-nő, süttött-főzött*).

A **szervetlen** szóösszetételeket mindig egybeírjuk.

Külső szókincs bővülés

Jövevényszók

- a nyelvbe régen, kívülről, más nyelvekből bekerült szavak rétege, idegen eredetüket már nem érezzük (*búza, király* stb.);
- a toldalékok gazdagsága révén beépültek a magyar nyelvbe, a köznyelvi tudatban már magyar szavakként élnek;
- különböző időszakokban kerültek nyelvünkbe.

Idegen szók

- megőrizték idegen, „kívülálló” jellegüket,
- az idegen szó használata elfogadható, ha nincs magyar megfelelője (*film, alumínium, norma, vitamin*), stilisztikai többletjelentése, hangulata van (*náció* ≈ nemzet, *szamovár*),
- a mai magyar nyelvre legnagyobb hatással az angol eredetű idegen szavak vannak (imélezik, lájkol).

Nemzetközi műveltségyszók

- a 20. századtól vált világméretűvé a szavak vándorlása, főleg klasszikus műveltségyszavak (latin és ógörög) váltak nemzetközivé a világnyelvek közvetítésével (pl. a görög *demokratia* francia közvetítéssel terjedt el a világ nyelveiben).

EMELT SZINT

A szókincs jelentésváltozásának főbb típusai, tendenciái

A nyelv szókészlete reagál legérzékenyebben az új szükségletekre.

A szavak jelentésének változását okozhatja:

■ külső folyamat (társadalmi, gazdasági fejlődés, az emberi gondolkozás változása, műveltség terjedése),

■ belső folyamat (nyelven belüli okok, pl. többjelentésű, rokon- és ellentétes értelmű szavak, nyelvi elemek mozgása).

A jelentésváltozások főbb fajtái:

■ belső kölcsönzés: az egyik nyelvi rétegből a másikba kerül egy szó (pl. *mackószéf*),

■ metaforikus szóhasználat: pl. *korsó szája, füle, nyaka*,

■ jelentéstapadás: a gyakran használt szószerkezetek egyik szava átveszi a másik jelentését is: pl. *farkas* (farkas állat), *pörkölt* (pörkölt hús), *szánt* (földet szánt),

■ metonímián alapuló jelentésátvitel (pl. *cserép, üveg; Azt beszélő már az egész város...*),

■ jelentésmegoszlás: hasonló alakú szavak két alakváltozatához idővel két különböző jelentés társul (pl. *érem-érme; kalauz-kalóz, golyóbis-glóbus*),

■ hangulat, stílusérték megváltozása: *agyafúrt* (régén „őrült”),

■ tulajdonnevesülés: *Lánchíd, Nemzeti Színház, Svédország, Balaton* (szlávul „sáros, mocsaras”), *Zoltán* (szultán),

■ köznevesülés: *kaján* (Káin), *katicabogár, ádámcsutka, röntgen, volt, amper*.